

L'ESPai D'ÚS ESPORTIU EN LA FORMACIÓ DE LA BARCELONA METRÒPOLI (1870-1936)

XAVIER PUJADAS

L'autor comenta les seves conclusions sobre la investigació que ha portat a terme al voltant de l'evolució de l'esport en la ciutat de Barcelona entre els anys 1870 i 1936, considerant com elements d'anàlisi l'espai, l'evolució del territori i les implicacions econòmiques i polítiques en l'esmentat període on predominen dos elements clau: les necessitats d'espai que imposava la pràctica i el seguiment de l'esport com a nou fenomen de lleure i, al mateix temps, la construcció de la ciutat moderna a partir de la nova ordenació de l'espai.

Tot i l'escassetat d'estudis, des d'una perspectiva històrica l'anàlisi de la interacció entre fenomen esportiu i món urbà resulta especialment interessant. Primer, perquè l'escenari urbà industrial ha fet un paper primordial en el desenvolupament històric de l'esport modern. Segon, perquè els lligams entre desenvolupament esportiu, ús de l'espai i estructura social urbana són fonamentals per explicar l'accés dels ciutadans a l'esport i, per tant, per entendre millor la dinàmica urbana occidental. I tercer, perquè a mesura que l'esport s'anà convertint en eix de la cultura del lleure modern de masses, l'escenificació urbana de l'esport passà a ser una preocupació també de les institucions socials i polítiques. Així, com diu l'historiador nord-americà Steven Riess, la plasmació física, social i cultural de l'esport en l'espai urbà modern reflecteix un model de ciutat i, per tant, «la ciutat moderna s'explica també per l'esport».¹

En el cas d'aquest article, que s'inscriu en un estudi més ampli sobre l'espai esportiu barceloní,² s'han investigat els usos esportius de l'espai, l'evolució social del territori i les seves implicacions econòmiques i polítiques en el marc de creixement i modernització de la Barcelona de 1870 a 1936, en funció de dues variables coincidents en el temps: les necessitats espacials de l'aleshores incipient fenomen esportiu i la construcció de la ciutat en la direcció d'una moder-

na metròpoli. El resultat d'aquesta coincidència fou desigual. Si bé, per una banda, és evident que existí una preocupació important per part d'urbanistes, polítics i professionals al voltant de l'espai urbà per al lleure i l'esport, en el pla real el model de ciutat que s'experimentà fou molt deficitari en espais públics de lleure, zones verdes i instal·lacions esportives. La creixent demanda d'espai esportiu en aquestes condicions facilità que la dinàmica esportiva en el territori fos discriminatòria i lligada a la lògica social urbana que s'estava dibuixant. Aquest procés, definitivament trasbalsat el 1936, seguí, però, diverses fases que l'expliquen.

DEL CENTRE A L'EIXAMPLE (1870-1914)

El procés de creixement urbà que es va produir a Barcelona durant la segona meitat del segle XIX, donà com a resultat una transformació estructural de la distribució espacial dels usos, vinculada a la redistribució de la població i la seva estructura social, a l'expansió de les comunicacions i als processos d'especulació econòmica. Òbviament, en aquest procés s'hi incardinà també la traducció espacial dels usos del lleure i l'esport moderns que, en qualsevol cas, fou el reflex d'un model determinat de creixement. És cert que gairebé tots els teòrics de l'urbanisme a la ciutat, en els anys inicials, tingueren en compte l'ús del territori per a l'esport: el projecte de

reforma i Eixample de Cerdà, amb la distribució de boscos al Besòs i un equipament per a hipòdrom (1859); els plans de Miquel Garriga i Roca (1861); el projecte de Léon Jausseley, referent a parcs, boscos i jardins (1905), o els projectes parcials de Frederic Armenter per a la urbanització de Can Tunis i el port franc (1909). Aquests grans urbanistes, doncs, mostraren l'interès creixent de la societat europea vers el lleure esportiu en la fi de segle. No obstant, pel seu caràcter de novetat i el nul ressò polític en el període, l'esport i la cultura física acabaren tenint un relleu infim en l'execució urbanística, a diferència d'altres ciutats com Chicago, Londres o París.³ En canvi, la introducció de la pràctica esportiva entre les classes benestants a partir de 1870 donarà com a resultat la creació de moltes entitats i clubs privats que necessitaran equipaments i espais d'ús esportiu. Això provoca que la ubicació d'aquests espais es vinculi directament a la capacitat dels seus promotors, al seu gust com a elit social urbana, a la seva redistribució residencial a l'Eixample o als municipis annexionats, als desigs d'escapar de les àrees industrials i populars, al valor del sòl i a la manca d'alternatives municipals. Aquest procés es pot veure en quasi tots els equipaments vinculats a l'esport i la cultura física de Barcelona fins al 1914, els quals s'han de relacionar amb el procés de desplaçament del centre comercial i residencial cap a les noves

àrees urbanitzables. Així doncs, podem veure com la ubicació territorial de la primera xarxa de gimnasos privats de la ciutat –entre 1880 i 1890– estava localitzada dins els límits del centre anterior a l'expansió fora muralles, al voltant de l'eix de les Rambles i com a màxim a tocar de l'extrem superior, cas del Gimnàs de Blanc i de Ferrer a la Plaça Catalunya. Aquesta situació responia a la ubicació real del centre comercial barceloní de la dècada dels vuitanta a la zona de les Rambles i quan l'Eixample encara no «s'ha convertit en un pol d'atracció de les classes benestants, tot i que és a punt de ser-ho».⁴ A partir de 1890, en canvi, en una segona fase d'expansió de la gimnàstica a Barcelona, la situació dels nous locals varià sensiblement. De fet, és a partir de 1886 quan l'Eixample anà perdent el caràcter suburbial i s'hi advertí un important desplaçament domiciliari i comercial,⁵ fet del qual no es poden desvincular els espais esportius tancats com els gimnasos i les sales d'esgrima, ubicats, ara, a la Gran Via, la Ronda de Sant Antoni o la Ronda Universitat.⁶

Però la idea de fugida d'un centre populós i insalubre, pròpia de totes les burgesies urbanes occidentals al final de segle, es pot veure encara amb més claredat en el desenvolupament d'espais d'ús esportiu a l'aire lliure, al qual cal afegir-hi naturalment les necessitats d'espais grans i oberts, inexistents en l'antic centre i tampoc satisfetes sense una xarxa de parcs, tot i la Ciutadella. Aquí hi trobem dues dinàmiques diferents tenint en compte la tipologia social dels practicants. Per un costat, els clubs esportius elitistes, inspirats en els clubs anglesos o nord-americans socialment tancats. Aquests sorgiren amb freqüència a Barcelona a partir de la segona meitat dels anys vuitanta i esportivament i espacial en ressalta la preferència per pràctiques angleses que requerien grans espais, allunyats del centre i amb instal·lacions on tenia un lloc preferent el local social, molt semblant als pavellons de camp anglesos. La seva ubicació és força homogènia, i allò que en destaca en primer lloc és l'abandó del centre de la ciutat per qüestions socials, espacials i ambientals, i l'ocupació de la perifèria, tant de l'Eixample com dels pobles del pla. Reservat només a alguns vells gimnasos i als billars,⁷ podem dir que el centre va perdent relleu esportiu a mida que el model anglosaxó

Vista aèria del camp del F.C. Barcelona, al barri de les Corts, el 1925.

i l'aire lliure van guanyant terreny. Entre aquests clubs hi distingim les entitats hípiques –Camp de Mart (1871), Can Tunis (1883), proliferació d'escoles privades d'hípica a l'Eixample (1885-1900)–, els clubs i pistes de tennis –primera pista al carrer Casp (1888), el Barcelona L.T.C i el L.T Catalunya a Sant Gervasi (1906 i 1909), el Turó a Sarrià (1905), el Salut a Gràcia (1905)–, els clubs de mar ubicats en una zona del moll reurbanitzada per a l'Exposició de 1888 entre la porta de la Pau i la Ciutadella, allunyats de la populosa Barceloneta, i les entitats dedicades al polo, l'hoquei i el golf, les més semblants als *country clubs* i que requerien proximitat a les zones benestants, contacte amb la natura i allunyament del centre, i grans espais privats a l'anglesa, com ara el Real Polo Jockey Club a Can Ràbia de Sarrià (1911).

En segon lloc, les pràctiques més populars, com el frontó, el futbol o la bicicleta, es plasmaren especialment en una zona concentrada a l'Esquerra de l'Eixample, sobretot a partir del canvi de segle, en el moment de l'inici de la seva popularització. El cas del futbol, paradigmàtic, donà com a resultat una concentració espectacular de terrenys de joc en un espai reduït entre l'Hospital Clínic i l'Escola del Treball: F.C. Barcelona al carrer Muntaner (1905), Espanyol al mateix lloc (1910), F.C. Barcelona al carrer Indústria (1909), l'Universitari al carrer Còrsega (1910), l'Internacional al carrer Provença, el Català a Còrsega, i l'Espanya al carrer València. En la zona compresa entre l'Esquerra de l'Eixample

i Sants, hi trobem en aquests anys altres instal·lacions futbolístiques i ciclistes –entre 1907 i 1909– tots ells vinculats a practicants d'origen popular però encara amb pocs obrers industrials: dependents, botiguers, joves professionals i comerciants.

DÈFICITS I CONSCIÈNCIA PÚBLICA (1914-1923)

A partir de la segona meitat dels anys deu del segle XX, el fenomen esportiu s'anà democratitzant en les manifestacions més populars. Bé com a pràctica, amb la proliferació d'entitats,⁸ bé com a espectacle, o bé com a motiu de debat periodístic, l'esport a Barcelona s'anà convertint en un aspecte ciutadà important que en iniciar-se la dècada de 1920 ja era una preocupació sistemàtica de l'administració municipal.⁹ Com hem vist, però, la pràctica esportiva comportava un ús de l'espai urbà que podia arribar a ser preocupant en una ciutat deficitària en espais públics adients. La utilització de la platja com a àrea per a l'esport, per exemple, fou escassa i presentava moltes dificultats. El lleure i l'activitat física restaven molt limitats a l'ús dels establiments de banys, instal·lats a les platges de Sant Miquel i la Barceloneta entre 1862 i 1875 i posteriorment a la Mar Bella, el Bogatell i Can Tunis. En bona part l'arribada del tramvia de passatgers a la Barceloneta (1872) s'explica per l'èxit dels banys, però l'activitat esportiva moderna s'hi desenvolupà amb la incorporació de la natació i la instal·lació del Club Natació Barcelona (1907), el Fèmina Natación

Club (1912) i l'Atlètic (1913), així com amb les activitats atlètiques que els seus socis hi feien, fins el punt de construir-hi una pista d'atletisme sobre la sorra, recoberta amb les restes de carbó dels tallers Vulcano.¹⁰ Tanmateix, la platja de Barcelona quedava molt limitada a la Barceloneta per raons òbvies –la barreira del ferrocarril, la presència d'indústries i del gas– agreujades per una massificació progressiva en els anys vint. D'altra banda, el creixement associatiu de pràctiques com el futbol i el ciclisme a la Barcelona de 1915 a 1925, unit a la urbanització creixent de l'Eixample, l'augment dels preus del sòl i la manca d'entesa entre els clubs per compartir terrenys, dificultà cada vegada més la ubicació dels terrenys de joc en solars llogats de la nova Barcelona i en restringir molt la compra a les poques entitats que podien fer-ho. Així com les zones suburbanes dels municipis agregats com Sarrià i Sant Gervasi assumiren part dels sectors benestants procedents del vell centre i, amb ells, els espais esportius elitistes, la dreia de l'Eixample s'anà convertint en el nou centre residencial i senyorial amb alguna sala de gimnàs com el Suec o el Gibert (1917) i encara alguna escola d'equitació, mentre la part esquerra integrà usos diversificats –fàbriques, escorxador, hospital, la presó– i la major part d'espais esportius a l'aire lliure, bàsicament de futbol i, a partir del 1920, de bàsquet. L'aparició de societats esportives populars, vinculades a treballadors industrials i manuals, explica la nova ubicació de camps de futbol en zones on abans eren inexistents, i que pertanyien als barris de rendes més baixes de la ciutat: Hortense (1916), U.A. Horta (1922), Martinenc (1923), Internacional (1916), Puríssima (1921) i el camp de rugbi de la Catalana de Gas i Electricitat, al Poble Nou (1922). En tot cas, això reflectia també l'extensió del fenomen esportiu en contrast amb les dificultats espacials de la ciutat.

En aquest context, entre 1914 i 1923, tot coincidint també amb el període d'impuls regenerador i modernitzador que intentaren protagonitzar alguns sectors del catalanisme regionalista, cal emmarcar l'esforç de professionals, tècnics i polítics per crear una nova consciència pública al voltant del fenomen de l'espai per al lleure i l'esport a Barcelona, dotar la ciutat de les primeres instal·lacions fixes de caire públic i rede-

finir la ciutat des del punt de vista de zones verdes i de joc. En aquest sentit cal tenir en compte un primer projecte promogut per dotar la ciutat d'un estadi olímpic, de cara a l'organització dels jocs a Barcelona l'any 1924. En el projecte, impulsat entre 1914 i 1920 per promotors de l'esport vinculats a la Lliga Regionalista com Josep Elias i Juncosa i assumit per la Mancomunitat de Catalunya, l'Ajuntament i el Comitè de l'Exposició d'Indústries Elèctriques, ja persistia la idea que no es podia fer cap certamen internacional a Barcelona sense dotar la ciutat d'un estadi perquè l'esport ja era «l'esquer de l'atracció de la gran massa transhumant mundial».¹¹ La dificultat per a l'emplaçament de l'estadi a Barcelona residia en tenir en compte el projecte de creació de l'anella de parcs suburbans segons el pla de Jaussely i el fet que la ubicació de l'Exposició –inicialment projectada per a 1917 i frustrada per la Gran Guerra– ja s'havia decidit a Montjuïc. Així, si bé primerament es projectà una costosa obra per situar l'estadi a la Diagonal en un hipotètic «parc dels esports», envoltat de camps de futbol, tennis i hipòdrom en la zona del projectat parc de Pedralbes, finalment es decidí realitzar el projecte de l'arquitecte Jaume Mesres a la pedrera de la Fuixarda, a tocar del recinte firal que encara es pensava construir, i amb l'avantatge que aquest projecte es podia acabar amb poc temps per presentar-lo al Comitè Olímpic Internacional (COI) de cara els jocs de 1924. L'estadi, que hauria de tenir capacitat per a 35.000 persones i una pista de cendra de 106 metres, s'inaugurà provisionalment el desembre de 1920, i tot i que el maig de 1921 el COI decidí París com a seu dels jocs de 1924, encetà l'ús esportiu dels espais de Montjuïc com a futur eix de lleure de la ciutat moderna, però, tingué un altre reflex en l'obra de Nicolau M. Rubió i Tudurí com a tècnic de la Direcció de Parcs urbans de l'Ajuntament des de 1917. Inspirat en el model anglosaxó d'espais esportius en els grans parcs suburbans, completats amb petits espais interiors –els *playgrounds*–, Rubió s'adonà del déficit barceloní de xarxa de parcs, dels problemes d'accés dels joves per fer esport en els espais elitistes de la perifèria i de la necessitat de crear «camps de joc» a l'interior de la ciutat. Rubió intentava eixugar aquest déficit urbanístic –«*hemos visto los terrenos de*

juego de nuestras sociedades deportivas rechazados poco a poco hacia los lejanos suburbios por la invasión de edificaciones», deia el 1926–¹² creant espais de joc públic a l'Eixample, que permetessin l'espai esportiu dels joves no benestants. El model final, menys ambiciós del que es pretenia, es pogué veure en els camps de jocs de la Sagrada Família, la Plaça Letamendi o el projectat a l'actual plaça del doctor Ferrer i Cajigal.¹³

ESPECTACLE I PLANIFICACIÓ FRUSTRADA (1923-1936)

Seguint aquesta progressiva democratització dels esports i l'extensió de la massificació de l'espectacle esportiu, la ciutat visqué en la dècada dels anys vint un salt quantitatiu molt important pel que fa als espais de caràcter semipúblic. Aquest és un fenomen prou conegut pel que fa a la construcció d'estadis –Estadi Català (1920), Les Corts (1922), Sarrià (1923) o Montjuïc (1929)–, però encara no s'ha analitzat prou l'impacte en altres tipologies constructives ni en el reflex socioespacial en la ciutat. Des d'aquest punt de vista, inicialment cal tenir en compte tres aspectes diferents que perfilen el tipus de creixement que en aquest sentit afectà la ciutat en general i els esportistes potencials en particular. En primer lloc, s'ha d'entendre que en una dècada va créixer molt ràpidament la capacitat de la ciutat per donar oferta d'espectacle esportiu, però que aquesta oferta fou bàsicament futbolística i per al desenvolupament de l'espectacle massiu, no per a la pràctica, i encara menys per a la pràctica pública de base. Només en dos anys, entre 1921 i 1923, Barcelona guanyà una oferta d'entre 60.000 i 70.000 places noves per poder presenciar partits de futbol a la ciutat, tenint en compte les capacitats de l'estadi Català i l'augment que representaven Sarrià i Les Corts respecte als vells camps de l'Eixample de l'Espanyol i el Barça. L'Estadi Català, que havia de ser un estadi olímpic per al gaudi de la ciutat, acabà esdevenint un terreny de joc inacabat i pràcticament en desús des de 1922.¹⁴ En segon lloc, cal veure que aquest creixement no va respondre a cap tipus de planificació espacial que tingués en compte les necessitats de la ciutat en el marc de la tendència democratitzadora de l'esport, els déficits espacials de pràctica

esportiva pública, el creixement de pràctiques esportives populars o les dificultats en les comunicacions. Ben bé al contrari, la construcció d'estadis nous va respondre o bé a la lògica privada de les entitats que gradualment s'anaren convertint en indústries del lleure amb associats i simpatitzants, o bé a la lògica d'una administració inexperta en aquests afers. De fet, després de la separació de la Ponència d'Educació Física i Esports de la Mancomunitat el 1924, Barcelona es quedà sense cap organisme públic específicament esportiu. Això es reflectiria un cop més en una distribució desequilibrada de l'espai d'ús esportiu, ja que els grans estadis s'ubicaven o bé en un teòric parc suburbà com Montjuïc, o bé en l'àrea de la Diagonal entre Can Ràbia i les Corts, resultat de l'espai disponible per a les entitats privades promotores. L'entramat urbà central i els barris perifèrics populosos seguien sense disposar d'espais públics oberts i a l'aire lliure, fet que es reflectiria en les dures crítiques i en els debats públics sobre l'esport a la ciutat.¹⁵ Finalment, cal tenir també en compte la incidència del fenomen de la indústria esportiva naixent en l'ús d'espais urbans ja existents i en la construcció de nous espais polivalents. En tots aquests casos majoritàriament parlem de promocions privades i, per tant, el dèficit d'instal·lacions per a la pràctica popular va continuar existint a Barcelona. La inexistència d'un poliesportiu cobert a la ciutat forçà la celebració dels combats de boxa a les places de braus i als estadis —en els casos de combats massius— o bé en petits gimnasos, en el cas dels combats *amateurs*. L'impuls de l'Exposició de 1929, que indiscutiblement millorà les infraestructures bàsiques de part de la ciutat, no es va aprofitar per dotar Barcelona d'una xarxa d'espais esportius en sintonia amb les noves necessitats dels ciutadans. Des del punt de vista espacial les instal·lacions construïdes —l'estadi, la piscina, les pistes de tennis annexes al «pavelló del tennis» i els banys de la plaça Espanya— es concentraren a Montjuïc. Des del punt de vista de la gestió, aquesta fou deficitària i econòmicament inviable. Cal recordar que el gener de 1932 l'estadi fou ja clausurat a causa dels problemes econòmics de la Federació d'Atletisme que el gestionava i per la negativa municipal a invertir-hi fons públics. D'altra banda, en l'empenta

privada del lleure esportiu van predominar el negoci automobilístic (autòdrom de Terramar, 1924), l'espectacle i l'activitat lúdica (Gran Price a l'Eixample, 1934), la juguesca (Kennel Sarrià, 1935) i el lleure estiuenc (Piscines i Esports a Sarrià, 1935). La dinàmica vida associativa dels anys trenta en barris populars com Sant Martí, Poble Nou, Poble Sec, Sants o la Barceloneta alterà la lògica esportiva urbana dels anys anteriors, però no mitigà els dèficits estructurals d'instal·lacions públiques a l'aire lliure. Durant l'etapa republicana i d'autonomia, quan la ciutat ja superava el milió d'habitants, els dèficits d'espais públics eren més evidents, les autoritats municipals i la Generalitat de Catalunya plantejaren mesures correctives. Lluny de respondre a una actuació planificada o a una reflexió de fons sobre la distribució d'espais esportius, necessitats i renda, l'acció dels ajuntaments republicans se centrà a escoltar les demandes de les federacions i entitats i plantejar solucions als casos més urgents. Això era lògic tenint en compte els dèficits heretats, l'escassetat pressupostària i el desconeixement. No és estrany, doncs, que s'intentés recuperar el vell Palau del Vestit de Montjuïc per instal·lar-hi una piscina municipal (ple municipal de febrer de 1936) o que es projectés un velòdrom cobert al Palau de Comunicacions de la plaça Espanya (1932). Només el projecte de «Ciutat de Repòs» creat en el marc del Pla Macià (1931-1938) pels tècnics del GATCPAC, i impulsat i aprovat per la Generalitat republicana, suposà un canvi qualitatiu perquè preveia una planificació socioespacial tenint en compte l'esport i el lleure des d'un punt de vista racionalista. Aquest projecte, frustrat pels esdeveniments polítics posteriors, planificà la urbanització de l'anomenada futura platja de Barcelona des de l'estany del Remolà en direcció a Castelldefels. Hom partia de reflexions socials i urbanístiques i hi plantejà l'interès per la democratització de l'esport, la higiene i la cultura física, així com per un plantejament de l'esport com a fenomen públic.¹⁶ Els seus autors defensaven la necessitat de planificar l'espai urbà i suburbà per dotar Barcelona d'instal·lacions públiques polivalents en una zona allunyada del centre però ben comunicada, atès que la ciutat partia de dèficits molt importants, ja que «al revés de totes les grans ciutats de l'estranger, no

es compta amb terrenys de joc expressos» i «els terrenys dels que disposen avui dia els barcelonins no són sinó solars, els quals quan arriben a adquirir un cert preu són destinats a la venda». Això produïa, inexorablement, que els espais privats destinats a l'esport s'anessin desubirant a mesura que el procés d'urbanització creixia.¹⁷ Els tècnics del GATCPAC, en realitat, plantejaven un fet assumit per bona part de les administracions europees des de feia anys, l'anàlisi de l'espai urbà davant l'imparable creixement de l'esport com a fenomen social. L'Espanya de la postguerra n'allargà molt la materialització.

NOTES

1. S. RIESS, *City games*, Chicago: 1991.
2. X. PUJADAS i C. SANTACANA, *Esport, espai i societat en la formació urbana de Barcelona (1870-1992)*, Barcelona: Fundació Barcelona Olímpica, 1999.
3. Una interpretació sobre l'arquitectura esportiva i les seves connotacions socials a França es pot trobar en A. EHRENBERG, «Aimez vous les stades? Architecture de masse et mobilisation», en *Recherches*, núm. 43, 1985. Sobre Chicago i el model anglosaxó de grans parcs suburbans amb usos esportius, vegeu S. RIESS, *Op. cit.*
4. M. TATJER, «L'evolució de la població a Barcelona entre 1860 i 1897», en *Història de Barcelona*, volum 6, Barcelona: 1995.
5. M. GUARDIA, «Estructura urbana», en *Història de Barcelona*, *Op. cit.*
6. *Guia enciclopèdica de Barcelona*, Barcelona: 1896. Els únics gimnasos que encara s'obriren al centre antic de la ciutat a finals de segle van ser l'Acadèmia d'Esgrima del carrer Bot i el gimnàs Tolosa al carrer Duc de la Victòria, en una zona que l'Ajuntament intentà rehabilitar com a àrea residencial amb nous carrers i requalificacions.
7. L'auge del billar a Barcelona es pot començar a veure des de 1860 en els salons elitistes dels cafés al voltant de les Rambles, els casinos i els ateneus, que posteriorment es mantindran en aquella zona fins entrat el segle XX. G. CORNET, *Guia Completa del Viàjero en Barcelona*, Barcelona: 1864.
8. A Barcelona ciutat es registraren 124 entitats esportives noves entre 1914 i 1923, de les quals 37 eren clubs de futbol. *Registre d'Associacions*. AGCB.
9. El 1920 l'Ajuntament era l'únic d'Espanya que atorgava una subvenció pressupostada de 15.000 pessetes a entitats i federacions: *La Jornada Deportiva* (19-XII-1921).
10. Construïda el 1916 amb un procés rudimentari, fou la primera pista de cendra de Barcelona. La va utilitzar la Federació Atlètica catalana fins que el vent i les ones la destruïren el 1920. *CNB. Butlletí extraordinari (1907-1932)*, Barcelona: 1932.
11. J. ELIAS, «Estadis antics i moderns. L'Estadi Català», *D'Ací d'Allà* (10-III-1918).
12. Ajuntament de Barcelona, *El problema de los espacios libres*, Barcelona: 1926, p. 33.
13. Sobre els projectes i propostes de Rubió en aquesta direcció vegeu per exemple: N.M. RUBIÓ, «Espais per a jocs», *Civitas*, juny 1923, pp. 8-12.
14. Vegeu «El Estadio se derrumba», *La Jornada Deportiva*, (22-III-1922).
15. Per exemple les del dirigent esportiu Josep A. Trabal i Sans, durant tota la dècada: «Viejas ideas en demanda de rutas nuevas», *Deportes* (29-X-1928).
16. «Parc d'Esports», en *La Ciutat de Repòs. Estudi del projecte* (1935). Arxiu del COAC.
17. *Idem*.

Xavier Pujadas

Professor de la Universitat Ramon Llull